

**ҚАДИМИЙ МАТОЛАРИ ВА КИЙИМЛАР, ТАЙЁРЛАШ УСУЛЛАРИ, МАТО
ТУРЛАРИ, АНЪАНАЛАР ВА ЗАМОНАВИЙЛИК. (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ
МИСОЛИДА)****Бахромов У. Г***Наманган муҳандислик-технология институти***Хамроҳўжаев Б. Я***Наманган муҳандислик-технология институти***Ёқубова Машҳура***Наманган муҳандислик-технология институти талабаси.*

Аннотация: Фарғона водийсида миллий халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъати тараққиёти, касаначиликнинг тикланиши ва янада ривожланишида, айниқса, миллий хунармандчиликнинг унутилган баъзи турларини, соҳаларини қайта тиклаш борасида илгари ташланган улкан ҳуқуқий ва амалий қадам бўлиб, уларнинг моҳиятини очиқ бериш ва аҳамиятли жиҳатларини тадқиқ этиш муҳим масала ҳисобланади.

Калит сўзлар: *тўқимачилик, ипак, жун, газлама, бош кийим, безак, пахта, ранг, кийим, шойи.*

Фарғона водийсида Наманган вилояти тарих ва маданият давлат музейида ўтказилган татақиқот тафсилотларини келтириб ўтамиз. Кийим-бош ва мато (газмол) топилмалари. Қабрларда тўқимачилик билан боғлиқ бўлган матолар кўпроқ топилди. Асосан пахта мато, ипак ва жун газламаларнинг намуналари учради. Ипакдан тайёрланган газлама пахта матога нисбатан яхши кўпроқ сақланган. Матолар марҳумларнинг кийим-кечаклари, юзпардалари, бош кийимлари ва жасаднинг боши остига қўйилган «ёстиклар» сифатида бизгача етиб келган[1].

Яна пахтадан тўқилиб, унга безак қилиб фойдаланилган уст-бошлардаги ипак парчалари ҳам яхши сақланган. Топилган куйлаклар асосан маҳаллий ипак матодан тайёрланган. Бир марта кийим ёқасига ишлатилган Хитой ипагининг нафис парчаси қайд этилган. Унга жуда ёмон сақланган геометрик кўринишдаги гул ҳам солинган. Шу ерда баъзибир таҳлилларни тадқиқотчилар фикрига кўра, матоларга ранг беришда маренго⁷¹ ва индиго⁷² хилидаги бўёқлар ишлатилган.

Сўнги йилларда ўзбек миллий кийимларини илмий асосли тарзда ўрганишда санъатшунос олима Н. Содикованинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Кийим-бошлар маълумки, улар қолдиғи археологик топилмалар ичида жуда кам учрайди. Фарғона кийимлари тўғрисидаги маълумотлар эса жуда оз. Бор маълумотлар ҳам тахминий ва ўрганилмаган. Биринчи марта кўп ва яхши сақланган уст-бош

⁷¹ Маренго-кулранг тусли қора газлама. Бу ҳақда янада батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Исматуллаева. Махсус материалшунослик. Iqtisod-moliya. Т. 2007.-Б.81.

⁷² Индиго –кўк кизғиш, рангли кристал. Бу ҳақда янада батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг. Ўзбекистон миллий Энциклопедияси.

қолдиқларини Мунчоқтепадан топилиши водийда тўқимачилиги ва уст-бошлар тарихи учун аҳамияти муҳимдир. Мунчоқтепадан топилган уст-бош қолдиқларини ўрганиш шуни кўрсатдики, вафот этганлар алоҳида кийимларсиз, яъни, кундалик (доимий) кийимлари билан дафн этилган. Аниқланган кийимларнинг марҳумлар ҳаётлик пайтида кийилгандаги доғлар, ғижимлар, ямоқлар шундан далолат беради. Мунчоқтепадаги марҳумлар билан бирга кўмилган кийим, уст-бошларни ўрганиш жараёнида юқорида айтиб ўтилган бир одатни таъкидлаб ўтишни тақозо этади. У ҳам бўлса илмий адабиётларда, хусусан В.В. Бартольд келтириб ўтган маълумотдир. Унга кўра, монийхонлик⁷³ (баъзида монийлик) дини тарафдарлари ўз қавмларини саёзрок гўр қовлаб кийимлари билан дафн этганлар⁷⁴.

Мунчоқтепадан топилган кийим-бошлар биринчи бор Г. Майтдинова томонидан ўрганилган, москвалик таъмирчи А.К. Елькина билан ҳамкорликда матоларни таъмир этиб, улар тўғрисида маълумот олинди. Лекин таъмирчилар иш жараёнида тўлиқ маълумотларга эга бўлмадилар. Чунончи, марҳумларнинг жинси, айрим топилмаларнинг жойлашуви ҳақида маълумотлари оз эди. Шуларни ҳисобга олиб биз кийим-бошлар тўғрисида дастлабки ўрганган иш натижаларини келтирамиз.

Аксарият ҳолларда кийим-бошлар аёллар ва болалар жасадларида яхши сақланиб қолган. Тобутларда кийимбош беағи сифатида мунчоқлар сонининг кўплиги ажралиб туради, мунчоқлар ҳар-хил материаллардан тайёрланган. Қуйида кийим-бошлари аниқланган айрим тобутлар бўйича олинган маълумотлар келтирилади:

Мато қолдиқлари эркаклар тобутларида ҳам учрайди. Хуллас, Мунчоқтепадаги мато-кийим қолдиқлари асосида ижодий ва илмий ишлар олиб борилди. Эраққ, аёл ва болалар устбошларини эскизлар асосида тиклаш имкон беради. (1-расм).

1-расм. Аёл ва болалар устбошлари

Яна бир маълумотда шундай ёзилган. Тоғли жойларда жун, водийларда –ипак ва ип матолар қўлланарди. Улар асосан органик бўёқларда бўяларди[2].

⁷³ Монийлик-III-асрда Эронда вужудга келган дин. Бу ҳақда батафсил қаранг. ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ.- Ўзбекистон миллий энциклопедияси,-В.724

⁷⁴ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана Туркестана. – Л.,1927.

Ипакни кашф этган хитойлар ундан тола олиш ва газлама тўқиш борасида замонлар оша танҳоликни сақлаб қолган. Лекин эрамизнинг I-II асрларига келиб, тарихий ва архелогик манбаларда қайд этилганидек, ипакни қайта ишлаш тажрибаси қадимий Бактрия ва Сўғд давлатлари - бугунги Ўзбекистон ҳудудида қўллана бошлаган. V-VI асрларда Сўғд шаҳарларида шойи ва нимшойи матолар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилган[3].

Мисол учун Турк ёдгорликларида кўпроқ икки шойи газлама учрайди: ага ва барчин. Ага-кимхоб, яни метал иплар қўшилиб тўқилган газлама. Ал-Муқаддасига кўра, кимхобни туркларга Самарқанддан олиб келишарди, Хоразмда эса кимхобни ҳадя учун ишлатишарди⁷⁵. Қолаверса, энг қадимги ипак мато қолдиқлари Сурхондарё вилоятининг Музробод туманидаги бронза даврига оид Сополлитепа ёдгорлигидан (мил. авв. XVII-XVI асрлар) топилган. Суғдда ипак матоларнинг тарқалиши эрамизнинг бошларига тўғри келади⁷⁶. Шарқий Туркистонда эса, бу жараён янада эртароқ бошланган⁷⁷. V-асрга келиб Шарқий Туркистонда ипак ишлаб чиқарувчи марказлар бор эди⁷⁸. Суғдда эса VI асрда, балким ундан ҳам эртароқ ипак ишлаб чиқариш йўлга қўйилган бўлган⁷⁹. Ипак матоларини катта коллекциясини аниқланиши, уларни маҳаллий ипак асосида фарғоналик усталар томонидан Хитойнинг илғор анъаналаридан фойдаланиб тўқилгани водий ипакчилиги тарихи илдизлари чуқурлигини кўрсатади⁸⁰. Бу илмий манбалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, **Фарғона водийсида V-VI асрларда ипак ишлаб чиқарувчи марказ бўлган**. Демак, қадимги Фарғона ипакчилик марказини қарор топиши ва янги маълумотларни тўпланиши Ўрта Осиёда илк ўрта асрларда «Суғд ипак матолари» деб тарқалган материалларнинг бир қисми Фарғона усталарига тегишли деб хулосалашга имкон беради. Бизнинг тахлилимизга кўра «Суғд ипаги» номини олиншига сабаб, Ўрта Осиё ипак матоларини Суғд савдогарлари томонидан савдога олиб кирилгани бўлса керак. Кейинги пайтларда занданачи⁸¹ ипаги билан бошқа ипакларни фарқларини ажратиб бўлмаслиги боис, баъзи «Суғд ипаги» намуналари Шарқий Туркистонда ишлаб чиқарилгани хақида ҳам маълумотлар бор⁸². Қолаверса, географик жихатдан Фарғона Ўрта Осиёнинг бошқа районларига нисбатан Хитойга (Шарқий Туркистонга) энг яқин жойлашган. Шу билан бирга таъкидлаш керакки, Мунчоқтепада Хитойдан келтирилган ипаклар оз миқдорда учрайди. Масалан, баъзи ҳолларда қамиш тобутлардаги

⁷⁵ Г.Хасанбоева. Тўқимачилик дизайн тарихи. «IQTISOT-MOLIYA» Т.2006.-Б.125

⁷⁶ Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История и культура народов Средней Азии (Древность и средние века). - М., 1976. -С. 49-65

⁷⁷ Лубо-Лесниченко Е.И. Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. - М.: Восточная литература, 1995. - С. 36-91

⁷⁸ Лубо-Лесниченко Е.И. Могильник Астана // Восточный Туркестан и Средняя Азия. - М.: Наука, 1984. - С. 108-120

⁷⁹ Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (Ободной уникальной ткани из Северокавказского могильника МошеваяБалка) Народы Азии и Африки. № 3. - М., 1967. С. 119-126

⁸⁰ Майтдинова Г. Раннесредневековые ткани Средней Азии. Душанбе.: Дониш, 1996. - 138 с.

⁸¹ Занданача — мураккаб гулли бадийи безакли мато. Ўзбекистон миллий Энциклопедияси.б-30.

⁸² Анарбаев А. Средневековые города Ферганы по письменным источникам // История, культура и экономика на юге Кыргызстана. Материалы межд. Конф. I. - Ош, 2000. - С.110-113

марҳумларнинг юз қисми қимматли ва нафис Хитой ипаги билан ёпилган⁸³.

Сағаналарда ва якка ҳолдаги қабрларда пахтадан тўқилган матолар сақланиши ёмон бўлсада, лекин унинг парчалари кўплаб учрайди. Бунинг устига Баландтепадан топилган куйган пахта чигити бу масалага кенгроқ тўхтаб ўтишни такозо қилади. Маълумки, Ўзбекистонда археологик жиҳатдан пахтанинг энг қадимги топилмасини Сурхондарё вилоятидаги Жарқўтон ёдгорлиги ва кейинги давр учун Фарғона водийси бермоқда. 30 га яқин археологик ёдгорликда пахта ва унинг тўқимаси қайд этилган. Водийнинг шимоли-ғарбий қисмидаги Тудаи Хурд (Суғд вилояти, Тожикистон республикаси) ёдгорлигида (мил.авв.Пмилодий I асрларда) қазилмалар пайтида ошқовок, тарвуз уруғи, шафтоли данаги билан пахта чигити ҳам топилган⁸⁴. Бу ҳозирда маълум бўлган энг кўхна пахта чигити ҳисобланади (2000-2200 йил). Бу ёдгорликдан унча узоқ бўлмаган кўхна қабристондаги муғхоналардан (Наманган вилояти Поп ва Чуст туманлари) бирида пахтадан

йигирилган ип қолдиғи аниқланган. Ипни ажодларимиз ёғоч идишни таъмирлашда, яъни ёғоч бўлақларини бир бирига маҳкамлашда ишлатишган. Бу пахта матоси даври эрамиз бошлари билан белгиланади. Ушбу мато қолдиқлари Фарғона водийсида бундан 2000-2200 йил олдин пахтадан мато ишлаб чиқарилган деган хулосани беради.

Тўқимачилик хом-ашёси бўлмиш-пахта иплари водийнинг ўзида ишлаб чиқарилган бўлса керак. Чунки, археологлар бу даврга оид тўқимачилик билан боғлиқ бўлган сополдан, тошдан ясалган кўплаб урчукларни⁸⁵ аниқлаганлар⁸⁶. Қолаверса, Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, 331 йили бодэ (пахтани хитойча номи) матоси Фарғона хукмдорлари томонидан Шарқий Цинь (Шимолий Хитой) сулоласи императори Ши Лю-га жўнатилган⁸⁷.

Умуман олганда, пахта ва унинг материаллари Фарғонадан Шарқий Туркистон орқали Хитойга тарқалган бўлиши мумкин. Чунки, Хитойда эрамизни X асрларигача пахта ишлаб чиқарилмаган. Айрим манбаларда келтирилишича, пахта фақат декоратив ўсимлик сифатида император боғида ўстирилган.

Фарғона пахтачилиги тўғрисида маълумотлар олдинги даврдан кўра V-VIII асрларда кўпроқ учрайди. Уларнинг асосий қисми Мунчоктепа кўхна мозоридаги ер ости сағаналаридан топилди. V-VI асрларга оид сағаналарда марҳумларни уст-боши, тақинчоқлари, қурол-яроғи, озиқ-овқатлари ва буюмлари билан қамиш тобутларга солиб дафн этишган эди. Қамиш тобутларда ипак, пахта, жундан тайёрланган мато намуналари қайд этилди.

⁸³ Матбобоев Б “Қадимги фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти”. Сасарқанд. Б-170.

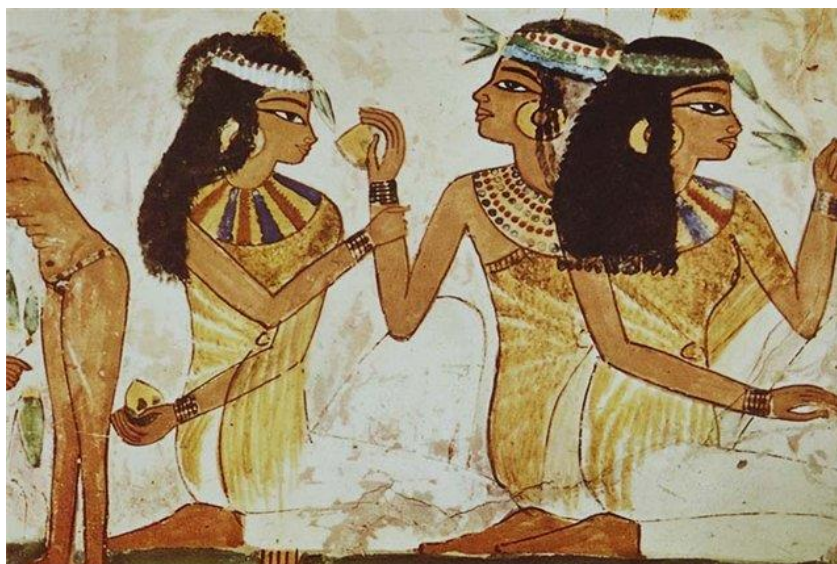
⁸⁴ Салтовская Е.Д. Северо-западная Фергана в древности и раннем средневековье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Душанбе, 1971. -23 с

⁸⁵ Урчук-толалардан қўлда ёки машинада ип йигириш ва пишитиш учун мўлжалланган мослама ёки қурилма. Бу ҳақда янада батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг.С.Давлатова. Ўзбек кийимлари атамалари изоҳли луғати.Т. Yangi asr.Б-134.

⁸⁶ Матбобоев Б “Қадимги фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти”. Сасарқанд. Б-172.

⁸⁷ Литвинский Б.А, Лубо-Лесниченко Е.А. Горное дело. Ремесло //Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – М.:Восточная литература, 1995. - С. 7-91.

Бизни аниқлашимизга кўра булар ичида энг ёмон сақланганлари пахтали ва жунли матолар бўлди. Улар майда-майда парчалардан иборат, кўл билан тегиб бўлмас даражада эди. Аммо ипак жуда яхши сақланган, ҳатто икки-уч ҳолатда уст-бошлар деярли бутун сақланган. Пахтали матолар мавжуд бўлганини ғўзанинг учта кўсаги камиш тобутлар ичига солингани ҳам тасдиқлайди. Улар ҳаммаси уч чанокли бўлиб, очилмайдиган «жайдари ғўзани» эслатади⁸⁸. Яна уч чанокли ғўзани халқ «ипак пахта» ёки «Миср пахтаси» деб атайди. Бу -Ўрта Осиёда пахта кўсақларини қабрлардан биринчи марта топилишидир. Бизнинг тахлилимизга кўра «тўқувчи тобути» ичига кўсақлар шонаси марҳуманинг касбу-корига ишора сифатида қўйилган бўлиши керак. Худди шунга ўхшаш одат Миср эҳромларида ҳам қайд этилган. У ерда марҳумлар мумиёланиб зиғир толасидан тўкилган матога ўралиб, қимматбаҳо буюмлар, емиш-ичиш, қурол-яроғлар билан дафн этилган. Энг қизиғи саркофаг соҳибини ҳаётлигидаги қуллари тўлдирлиб, улар ёнига пахта кўсақлари солиб қўйилган эди⁸⁹. (расм)

Айнан ушбу вақтга тааллуқли бўлган Чилламосор ёдгорлигидан (IV-VI асрлар, Қува тумани М. Шербўтаев номли ширкатлар уюшмаси) хона поли устида чириб кетган пахта чигити ва толаси аниқланган. Пахта толаси ва чигити водийни кейинги VII-VIII асрларига тўғри келадиган бир нечта археологик ёдгорликларида қайд этилган. Топилмалар асосан хўжалик хоналари омборхона, тегирмонхонада, баъзи ҳолда катта хумлар ичида аниқланди. Бу дегани пахта хом ашёси етарли миқдорда етиштирилганини ва уни қайта ишлаш учун махсус хоналарда сақланганини англатади. Ана шундай хоналар Баландтепа (Наманган вилояти Поп тумани), Шўртепа (Андижон вилояти, Андижон тумани), Оқтепа (Фарғона шаҳри яқинида) каби археологик ёдгорликларда қовлаб очилган. Баландтепада ва Шўртепада пахта чигити, Оқтепада пахта толаси ва чигити топиб ўрганилган⁹⁰.

⁸⁸ Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. -М., 1962. -768 с.

⁸⁹ Газиянц С., Мар А. Хлопок через века и страны. - Ташкент: Узбекистан, 1988. 176 с.

⁹⁰ Абдулгазиева Б. Восточная Фергана в древности и раннем средневековье (система расселения, районирование и типология).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз, 1988. -20 с.

Татқиқотчиларнинг фикрига кўра, юқорида келтирилган пахта навлари Ўрта Осиёда тарқалган Африка - Осиё турига киради. Уларнинг толаси қисқа ва дағалроқ, кўпроқ уч чаноқли бўлган. Келтирилган ашёвий далилларга асосан Ўзбекистонда хусусан Фарғона водийсида пахта 2000-2200 йиллик тарихга эга ва уни келиб чиқиши Ҳиндистон ярим ороли билан боғлиқ деб хулоса қилиш мумкин. Чунки, Покистоннинг Кветта шаҳридан 150 км. узоқликдаги Меҳргарх деган ёдгорликдан дунёдаги энг қадимги маданийлаштирилган пахта чигити топилган⁹¹. Пахта ватани бўлмиш ҳозирги Покистон ва Ҳиндистоннинг бошқа пахта экиш марказлари ичида Ўрта Осиёга энг яқини ҳисобланади. Қолаверса, Ҳиндистон билан Ўрта Осиёни савдо, иқтисодий-маданий алоқалари чуқур кўхна илдизларга эга. Шунинг учун археологик далилларга кўра, пахта Покистон ёки Ҳиндистондан Афғонистон орқали Ўрта Осиё худудига тарқалган бўлиши керак. Мавзуйимиз нуқтаи назардан оладиган бўлсак, жуда кўп ёдгорликлар ҳали ўрганилмаган.

Фарғона водийсида илк ўрта асрларда жунли матолар ҳам кўп ишлатилган. Буни жундан қилинган чилвирлар, кийим-бош парчалари кўрсатмоқда. Аммо улардан қандай кийим-бошлар тикилган ва жунли матолар тўқилиши тўғрисида бирор фикр айтиш қийин, чунки улар жуда ёмон сақланган. Хулоса қилиб айтиш керакки, ўрганилаётган водий тўқимачилик анча ривож топган ва унда ипак, пахта, жундан фойдаланилган. Бунга юқоридаги далиллардан ташқари ўнлаб, юзлаб сопол, тошдан ясалган урчук, урчуқларни келтириб ўтиш мумкин. Фарғонада тўқима-мато ишлаб чиқаришни яхши ривожланганини 723-726 йиллари Ўрта Осиёга ташриф буюрган будда дини зиёратчиси Хой Чао ҳам таъкид этган. «Уст-бош учун ҳайвон териси ва пахта матосидан («дебу»дан) фойдаланадилар»⁹².

V-VI асрларда шойи Фарғона, суғд, ва Хуросонда ишланган. Илк ўрта асрларда матоларда кўпроқ ҳаёлий тасвирлар, мавжуд ҳайвонлар сурати, қаҳрамонлик кўрсатётган баҳодирлар акс эттирилган, шунингдек ўсимликсимон ва геометрик нақшлар ишлатилган[4].

Марғилонда тарқалган ривоятга қараганда, ғаройиб гуллар силсиласи ва ранг-баранг нақшлар уйғунлиги самовий камалакнинг сувдаги жилвасидир. Ўша ранглар жилвасини кўриб лол қолган бир тўқувчи-уста уни шойи матога кўчирган⁹³. Сержило рангларнинг пайдо бўлиши ана шундай эзгу ривоят билан изоҳланади деди Тожибоев Ҳакимжон наманган бешинчи авлод хунармандди. Бу ривоятда ҳам Фарғонада тўқима-мато ишлаб чиқаришни қадимдан яхши ривожланганини билиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда Фарғона водийси Мунчоктепа сағаналаридан ажойиб сақланган ипакли ва ипли матодан тикилган уст-бош қолдиқларини намуналарини топилиши, нафақат тўқимачилик, балки Ўрта Осиё халқлари кийимлари тарихида ҳам янги саҳифалар очди. Ушбу кийим-кечакларни Наманган вилоят тарих ва маданият

⁹¹ Бонгард-Левин Г.М, Ильин Г.Ф. Индия в древности. – М.: Наука, 1985. –760 с

⁹² Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описаниях Хой Чао (726) // ВДИ. № 1. –М., 1952. -С. 187-195

⁹³ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Наманган шаҳар. 2020 йил 16 октябрь.

музейида ўрганиш ва Наманган Муҳандислик технология институти лабораториясида тадқиқ этиш қадимги фарғоналиклар кийими анча мураккаб қилиб тикилганини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Матбобоев Б “Қадимги фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти”. Сасарқанд. Б-166.
2. Г.К.Ҳасанбоева, В.А. Чурсина. Костюм тарихи. Ўзбекистон.2002.Б-254.
3. Л.Каримова. Фарғона водийси-ўзбек шойи тўқимачилик маркази. Т.2017.-Б-10.
4. Д.А.Нозилов. Ўрта Осиё дизайн тарихи. Ўзбекистон. Т.1998.-Б.92